

REFERENCES

1. Bashkatov, Yu.Yu., Bitkovs`ka, T.V., Peftits, D.M. (2019). Doslidzhennya poselennya doby pizn`oi bronzy – rann`oho zaliznogo chasu Yeristivka II [Research of Late Bronze Age settlement Yeristivka II]. *Arheologichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, pp. 183–185. [in Ukrainian].
2. Berezans`ka, S.S. (1964). Keramika bilohrudivskoi kul`tury (za materialamy rozkopok bilia s. Sobkivka) [Ceramics of Bilohrudivska Culture (According to excavations near Sobkivka village)]. *Arheolohiia*, vol. XVI, pp. 49–75. [in Ukrainian].
3. Berezans`ka, S.S., Titenko, H.T. (1954). Novi rozkopky` pam`iatok bilohrudivskoho typu [New excavations of sites of Bilohrudivska type]. *Arheolohiia*, vol. IX, pp. 119–131. [in Ukrainian].
4. Gershkovy`ch, Ya.P. (2007). *Subotovskoe gorodyshe [Subotiv hillfort]*. Kyev: Institute of Archeology of National Academy of science of Ukraine. [in Russian].
5. Kushtan, D.P. (2013). Pivden` Lisostepovoho Podniprov`ia za doby pizn`oi bronzy [South Forest Steppe Dnieper in the Late Bronze Age]. *Arheologichni al`manah*, issue 29 Donets`k: «Donbas». [in Ukrainian].
6. Lysenko, S. D. (2008). Belogradovskij gorizont Malopoloveckogo arheologicheskogo kompleksa na Kievshine [Belogradovsky horizon of Malopolovecke archaeological complex in the Kyiv region]. *Revista Arheologică, serie nouă*, vol. IV, 1, pp. 100–134. [in Russian].
7. Pokrovs`ka, Ye.F., Petrovs`ka, Ye.O. (1961). Poselennia kintsia epochy bronzy bilia s. Velyka Andrusivka [Settlement of the end of the Bronze Age near the village Great Andrusivka]. *Arheolohiia*, vol. XIII, pp. 129–144. [in Ukrainian].
8. Terenozhkyn, A.Y. (1961). *Predskyfsky`j pery`od na dneprovskom Pravoberezh`e [The Pre-Scythian period on the Dnieper Right Bank of Kiev]*. Kyev: Yzd-vo AN Ukraynskoj SSR. [in Russian].
9. Suprunenko, O.B., Sherstiuk, V.V. (2009). Doslidzhennia chornolis`koho selyshcha Yerystivka II na Kremenchuchchyni u 2008 r. [A study of the Chornolissia settlement Yeristivka II in Kremenchuh in 2008]. *Arheologichni doslidzhennia v Ukrayini 2008 r.*, pp. 408–411. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 6.02.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 94 (477): 902.2:351.853

С.Я. Ольговський

ТРАДИЦІЇ БРОДЯЧОГО РЕМЕСЛА НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті визначено рівень розвитку і роль ливарного ремесла на різних етапах розвитку суспільства. Виділено окремо діяльність бродячих ливарників і охарактеризовано чинники, що свідчать про їхню роботу. Традиція бродячого ремесла виникла разом із появою металургії і металообробки та існувала протягом епох енеоліта, бронзи і раннього залізного віку.

Ключові слова: бродячі ливарники, ливарні форми, металургійне виробництво, бронзоліварне ремесло, скарби ливарників, поховання ливарників.

Початок доби міді визначив цілий ряд характерних ознак ремісничої діяльності, пов'язаної із цим металом. У зв'язку із високою технологічністю виробничого процесу, ми не можемо назвати це ремесло домашнім навіть для його початкового періоду, як, наприклад, ткацтво, гончарство, обробку дерева тощо. Слід також наголосити, що на відміну від інших, більш ранніх, ремесел, розвиток металургії зумовив черговий суспільний розподіл праці. Ще й зараз ведуться дискусії щодо характеру

і темпів освоєння людиною першого металу та способів його обробки. Проте зрозуміло, що уже перші відомі нам мідні речі були виготовлені майстрами із професійними навичками і, ймовірно, ливарники стояли осторонь від решти населення та не були зайняті в інших галузях господарської діяльності. Більше того, як свідчать етнографічні дані, металургів, ковалів, ливарників побоювались, їх уникали, а їхня робота і вони самі були оточені забобонами і прикметами.

Але і в середовищі металургів послідовно відокремлювались більш вузькі спеціалісти, тобто відбувався подальший розподіл праці. Є.М. Черних відновлює схему еволюції металургійного виробництва, запропоновану Р. Форбесом, за якою на першому етапі металург одноосібно виконував усі операції – від видобутку руди до виготовлення мідних виробів, тобто він був універсалом. З часом майстри стали поділятися на гірників, які виявляли родовища та добували руду, і на металургів, що займалися виплавою металів і подальшим виготовленням готових виробів. А вже із цих металургів виділяються плавильники (виплавляли мідь із руди і розповсюджували мідь у товарних зливках) і ливарники-ковалі (виготовляли готову продукцію). У середовищі ливарників у результаті розподілу праці з'явилися вузькі спеціалісти по виготовленню конкретних речей – зброя, посуд, прикрас тощо. При цьому можна спостерігати і зворотний процес – універсалізацію майстрів металургійної справи по виготовленню готової продукції. Такі спеціалісти-універсали працювали на виїзді, виготовляли будь-яку продукцію, виконували всі операції з металом. Тобто, по суті, це бродячі майстри [12, с. 191]. Єдине, в чому не можна погодитись із Р. Форбесом, це те, що бродячий майстер буде поєднувати такі операції, як виплавка металу із руди і виготовлення готової продукції. Більш допустимо, що він працював із товарними зливками, які одержував від гірника-металурга. Важко уявити, що рудокоп, отримавши із добутої руди метал, покине родовище і піде мандрувати на далекі відстані, задовольняючи потреби населення, яке траплялося на його шляху.

Згідно із цією схемою можна узгодити етапи розповсюдження металу на території Євразії. Найдавніші мідні вироби були виявлені в Малій Азії на східноанатолійському поселенні Чайоню-Тепезі (датувались кінцем VIII – початком VII тис. до н. е. [16, р. 37]), а потім у двох похованнях VII тис. до н. е. під будинком на поселенні Чатал-Гойюк у Центральній Анатолії [18, р. 37]. Як відомо, на Малоазійському нагір'ї містяться багаті поклади марганцевих, молібденових, мідних і поліметалічних руд, які розроблялись у давнину. Тобто, місцева металургія енеолітичного часу була забезпечена власною сировинною базою. Ймовірно, у Малій Азії на початковій фазі працювали майстри-універсали, які виконували всі операції – від видобутку руди до виготовлення речей.

У Південно-Східній Європі найдавніші вироби з міді знайдені у Сербії і датуються вони V тис. до н. е. [1, с. 167]. Відзначаючи певний хронологічний розрив між металевими знахідками Близького Сходу і Балкан, Н.В. Риндіна вважає, що металургійний досвід у Південно-Східній Європі має автохтонний характер [11, с. 29]. Із цим можна погодитись, оскільки на Балканах металурги були забезпечені місцевою сировиною, а найдавніші гірничі розробки тут були виявлені на родовищі Аі-Бунар у Болгарії.

На території України власних покладів міді немає, а знахідки перших металевих речей пов'язані з трипільською культурою. Це понад 600 виробів, які представлені дрібними знаряддями праці: гачками, шилами та пробійниками, теслами та втульчастими сокирами; прикрасами (намистинами, підвісками, шпильками, бляшками, антропоморфними амулетами). 493 вироби походять із скарбів (Карбун, Аріушд, Хебешести), 120 виявлені на поселеннях і 10 є випадковими знахідками біля поселень. Найбільш репрезентативні в цьому відношенні поселення Лука-Врублівецька, Берново-Лука, Олександрівка, Нові Русешти, Кельменці [8, с. 220].

Хронологічно і за типологічними характеристиками цей матеріал близький речам із Сербії і Болгарії, що традиційно пояснювалося балканськими витокami трипільської культури або експортом. Але кам'яні ковадла і молоти, знахідка відкритої ливарної форми з каменю на поселенні Олександрівка [2, с. 19], тиглів у Хебешестях [19, s. 382, tab. CXI, 3, 8–12], мідних пробійників із Троянова і Луки-Врублівецької, мідних стрічок, з яких робили намистини, стрижнів, з яких виготовляли знаряддя праці, на перший погляд, яскраво свідчать про обробку металу на місцях. Н.В. Риндіна навіть виділяє деякі типи шпильок із Олександрівки та долота-тесла типу Кукутені, які, на її думку, мають місцеве походження. Місцеві риси, на думку дослідниці, виділяються і у технології відливання у горизонтальних формах заготовок з наступною їхньою проковкою і вигинанням пронизок [11, с. 129].

Але при цьому нам невідомі металургійні майстерні або окремі спеціальні металургійні печі. Цей факт, як правило, не тлумачився для висновків про місцеву металообробку, достатньо було знахідок ливарних форм, інших інструментів або відходів металургійного виробництва. Звичайно, можна розраховувати на майбутні знахідки, але останнім часом трипільські пам'ятки досліджуються досить активно широкими площами, тому відсутність майстерень, до певної міри, виглядає закономірністю. І пояснити це можна роботою на трипільських поселеннях майстрів не місцевих, а вихідців із Балканської гірничо-металургійної області. Тобто на пам'ятках трипільської культури працювали бродячі (мандрівні) металурги, які, можливо, навіть не мали постійного місця проживання. Відсутність же майстерень із плавильними горнами і специфічним культур-

ним шаром можна пояснити облаштуванням останніх за межами поселень для запобігання пожежам.

З настанням доби бронзи, разом із ускладненням технологічних прийомів обробки металу, з'являються яскраві ритуальні ознаки ремісничої діяльності. Насамперед, це поховання ливарників, супроводжені аксесуарами бронзолivarного ремесла – ливарними формами, тиглями, ковальськими інструментами. У Азово-Чорноморській зоні для катакомбної культури А.І. Кубишев і А.Л. Нечитайло, наприклад, відзначають близько сорока таких поховань [6, с. 7] і, що характерно, поблизу не виявлено пам'яток осілого побуту – поселень, городищ або навіть і тимчасових стоянок. Для доби міді ми не знаємо таких поховань, але ж для трипільської культури взагалі характерна відсутність могильників.

Починаючи з середнього бронзового віку, стають характерними скарби ливарників і майстерні, також не пов'язані з конкретними населеними пунктами або ремісничими центрами. У 60-ті рр. XX ст. О.М. Лесков, картографувавши такі скарби ливарників у Північному Причорномор'ї, виділив північночорноморський осередок кольорової металообробки пізньобронзового віку [7, с. 143]. Із близько тридцяти відомих цьому автору скарбів і майстерень, тільки красномаяцька і волоська майстерні розташовувались у ремісничих центрах. Але ж при цьому наявність таких ремісничих центрів зовсім необов'язкова, адже під осередком металообробки ми розуміємо не окрему пам'ятку з майстернею, а регіон схожого виробництва виробів з єдиними типологічними, хіміко-металургійними характеристиками і єдиною технологією виробництва. Тобто це зона діяльності майстрів, які отримували метал із одних родовищ, використовували однакові прийоми і виготовляли однотипні речі. Іноді осередок може характеризувати металургійне виробництво на території проживання населення декількох археологічних культур. Виходячи з цих умов, Є.М. Черних для доби середньої і пізньої бронзи виділяє три осередки металообробки, які забезпечували металевими виробами населення практично всієї території України. Особливо активно металурги цих осередків діяли у басейнах великих річок [13, с. 175].

Ми неодноразово згадували знахідку стулки ливарної форми для відливання кельтів і тесел, характерних для зрубної культури, на поселенні східнотшинецької культури Зазим'я, що неподалік від Києва [5, с. 118]. На перший погляд факт звичайний, але більше ніяких слідів обробки металів ні на цьому поселенні, ні на інших пам'ятках цієї культури не відомо.

На Лівобережжі Дніпра в кінці доби бронзи мешкали племена бондарихинської культури, власна металообробка яких була розвинена дуже слабо, а населення цього регіону знаходилось у сфері впливу завадово-лобойківського осередка металообробки. Унаслідок цього металеві вироби з цієї території знаходять чисельні аналогії в самих віддалених точках Європи. Наприклад, кельти і

ливарні форми, аналогічні знайденим на бондарихинських пам'ятках, виявлені у Київській і Черкаській областях, поблизу Керчі і у Молдові [13, с. 81]. На самому Бондарихинському поселенні, яке дало назву всій культурі, знайдені ливарні форми для відливання черешкових ножів, аналогічних знайденим на Дону і у Волго-Ураллі на сході, а на заході – в Румунії і Молдові [13, с. 115]. А враховуючи, що майстерні на бондарихинських поселеннях невідомі, всі перераховані факти можуть яскраво свідчити про роботу на території України в добу бронзи саме бродячих майстрів.

До кінця доби бронзи і початку раннього залізного віку відносяться тільки дві знахідки, що стосуються бронзолivarного ремесла. Це дві ливарні форми і тигель з городища Дикий Сад, яке досліджується в межах м. Миколаїв у Нижньому Побужжі [3, с. 20], і відомий новочеркаський скарб, щоправда за межами України, але до його складу входить стулка ливарної форми для відливання наконечників стріл. Відносно поселення Дикий Сад треба відзначити, що тут не виявлено бронзолivarної майстерні, а за формою списа, що відливався у ливарній формі, його населення обслуговували ливарники кардашинського осередка металообробки. Новочеркаський скарб також не пов'язаний з жодною майстернею. Тобто і для початку раннього залізного віку також характерна робота бродячих ливарників.

Кольорова металообробка скіфського часу лише недавно стала предметом спеціального дослідження. Традиційно вважалось, що виробами з бронзи скіфське населення забезпечували майстри із грецьких колоній, насамперед Ольвії. Відносно ж власної металообробки у скіфів, то також традиційно вважалось, що її просто не існує. Так, у спеціальному розділі, присвяченому бронзолivarному ремеслу скіфів, у академічному виданні «Археология Украинской ССР» автори пишуть, що майстерень, де оброблялись кольорові метали, в Скіфії не виявлено. На поселеннях зустрічаються тільки **незначні** (виділено автором – С.О.) сліди металообробки: лячки, тиглі, зливки і краплі міді, браковані вироби, ливарні форми. Техніка обробки металів вивчається тільки по готовим виробам. Що стосується золота, срібла і електра, з яких виготовлялись посуд, елементи зброї, кінської упряжі і особисті прикраси, то пов'язані з ними ремесла з кінця VI ст. до н. е. починають концентруватись в античних містах Північного Причорномор'я [4, с. 131, 132].

Дивно, що такі виразні сліди, перераховані у названому виданні, які за своєю кількістю значно перевищують античні знахідки, не справили враження на авторів указанного розділу. Крім того, коли у 1986 р. виходила з друку «Археология УССР», де було наведено оцінку скіфського ремесла В.А. Іллінської і О.І. Тереножкіна, вже були відомі і опубліковані у науковій літературі матеріали із майстерень ливарників на Більському городищі, виявлених у 1965 р. [14, с. 199] і у 1969 р. У другій з них, окрім плавильної печі і традиційного супроводжу-

ючого майстерні матеріалу, було виявлено уламки ливарної форми, в якій відливались масивні щитові умбони у вигляді лежачого оленя, аналогічного відомій блясі із кургану кінця VII ст. до н. е., дослідженого біля станиці Костромська на Кубані [15, с. 195–196, рис. 57].

Пояснюється таке відношення до скіфської металообробки тим, що в дослідженні античних і скіфських пам'яток на середину XX ст. склалась певна диспропорція. Якщо грецькі міста, хоча і з певними перервами, всебічно досліджувались, починаючи з рубежу XVIII–XIX ст., то культура скіфського населення епізодично вивчалась, в основному, за матеріалами поховальних пам'яток, причому переважно курганів скіфської знаті. Матеріали ж поселень і городищ порівняно мало привертати увагу дослідників. Лише на початку XX ст. на Полтавщині і Харківщині було здійснено невеликі за обсягом розвідувальні розкопки на двох скіфських городищах.

Таким чином, за довгі роки розкопок було накопичено колосальний матеріал, який дозволяв розкрити різноманітні сторони життя і діяльності населення грецьких міст Північного Причорномор'я, а побут населення лісостепової зони України лишався мало вивченим. Практично нічого не було відомо і про виробничу діяльність автохтонів. А це, у свою чергу, породило суб'єктивне відношення до грецької культури, яка розцінювалась як вирішальний фактор в історії місцевого населення, що користувалось досягненнями грецького ремесла в обмін на рабів і продукти натурального господарства.

Але сьогодні нам відомі ремісничі центри Скіфії, які свідчать про високий рівень місцевого ливарного ремесла. На кожному великому скіфському городищі відкриті рештки майстерень із інструментами, ливарними формами, тиглями, бракованими виробами, відходами виробництва. На правому березі Дніпра – це Жаботинське, Шарпівське, Мотронинське городища, поселення Грищенці, на лівому березі – городища Більське, Лихачівське, Люботинське, Коломацьке, Полкова Микитівка [9, с. 129, рис. 51]. Тобто, на відміну від грецьких колоній, металообробне ремесло у Скіфії було більш розвинене, і скіфські майстри самі забезпечували металевими виробами не тільки місцеве населення, а й грецьких колоністів, про що яскраво свідчить діяльність майстрів Ягорлицького сезонного торжища у пониззі Дніпра і чисельні варварські прикраси в ранніх шарах Березанського поселення. Типологічне розмаїття металевих речей на цих пам'ятках свідчить про діяльність тут майстрів із Подніпров'я, Балканського басейну, Північного Кавказу, Поволжя і навіть Західного Сибіру.

Останнім часом опубліковані матеріали, що свідчать про роботу бродячих майстрів на правому березі Дніпра, в басейні рр. Рось і Гнилий Тікич, де нараховується більше сорока поселень скіфського часу, розташованих, за словами автора, компактними «кущами» на відстані від 1 до 10 км від центрального городища ранньоскіфської доби на території сучасного міста Тара-

ща. На самому городищі у 1989 р. було знайдено частину глиняної ливарної форми (у двох фрагментах) для відливання бронзового штампа, на якому потім виготовлялись золоті або бронзові бляшки. На околицях поселеннях виявлено чисельні відходи виробництва, а також глиняну циліндричну формочку, глиняну лячку і уламок стінки казана [10, с. 514–515]. Але особливої уваги заслуговують декілька скарбів вагою до 30 кг кожний, які склались із бронзових стрижнів довжиною в середньому 40 см і товщиною 0,5–0,7 см. На деяких є сліди рубки [10, с. 515]. Безперечно, це товарні зливки бронзи, які склали запас сировини ливарника. Ніяких слідів майстерень у регіоні не виявлено, не дивлячись на активну пошукову роботу з використанням металодетекторів. Тому із впевненістю можна говорити про роботу тут бродячих майстрів.

В.В. Романюк наводить яскраві аналогії цим знахідкам. Так, на Суботівському городищі чорноліської культури були виявлені уламки глиняних форм для відливання стрижнів прямокутних і круглих в перетині (0,5×0,5 см) довжиною 10 см. А на Більському і Мотронинському також відомі бруски овалні або прямокутні в перетині, товщиною до 0,8 см і довжиною 10 см [10, с. 516].

Предметом дискусії довгий час було поховання V ст. до н. е. в кургані Марицинського могильника біля поселення Аджигол, що неподалік від Ольвії, розкопане у 1910 р. М. Ебертом [17, s. 9, fig. 6]. Поховання було супроводжене кам'яною ливарною формою, в якій відливались бляшки у вигляді голови кошачого хижака, і це давало підставу говорити про роботу ольвійських ливарників на замовлення кочовиків. Але, беручи до уваги, що дане поховання було здійснене з дотриманням усіх ритуальних ознак посульських курганів у лісостеповому Лівобережжі, а також високий рівень розвитку металообробки в Скіфії, можна із впевненістю говорити, що в Марицинському могильнику був похований бродячий ливарник – виходець з одного із подніпровських центрів.

Таким чином, діяльність бродячих майстрів у Причорномор'ї має глибокі традиції. Вона виникла з появою металургії та металообробки і існувала протягом доби енеоліту, бронзи і раннього залізного віку.

ДЖЕРЕЛА

1. Богданович М. Неолитические поселения в Дивостине и протостарчевская культура. СА, 1987. № 2. С. 5–17.
2. Есипенко А.Л. Раннетрипольское поселение Александровка (по материалам разведок и раскопок 1949–1951 гг.). *Материалы по археологии Северного Причерноморья*. Вып. 1. Киев, 1957. С. 10–23.
3. Горбенко К.В., Гребенников Ю.С., Смирнов А.И. Степная Троя Николаевщины. Николаев, 2009. 28 с.
4. Ильинская В.А., Тереножкин А.И. Материальная культура. Занятия и орудия труда. Археология Украинской ССР, Т. 2. Киев, 1986. С. 128–134.
5. Ключко В.И. Металлургическое производство в энеолите и бронзовом веке. Ремесло эпохи энеолита-бронзы на Украине. Киев, 1994. С. 96–132.
6. Кубышев А.И., Нечитайло А.Л. В Центры металлообрабатывающего производства Азово-Черноморской зоны (к постановке проблемы). Катакомбные культуры Северного Причерноморья. Киев, 1991. С. 6–21.

7. Лесков А.М. О северопричерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы. Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. Киев, 1967. С. 143–178.

8. Ольговський С.Я. Трипільський метал у системі Балкано-Карпатської та Малоазійської металургійної провінції. Трипільська цивілізація у спадщині України. Київ, 2003. С. 219–222.

9. Ольговський С.Я. Скіфо-антична металообробка архаїчного часу. Київ, Москва, 2011. 214 с.

10. Романюк В.В. Скарби бронзових прутків Середнього Поросся. *Археологія і давня історія України*. Вип. 2 (31). Київ, 2019. С. 514–516.

11. Рындина Н.В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы (истоки и развитие в неолите и энеолите). Москва, 1998. 288 с.

12. Черных Е.Н. Металл – человек – время. Москва, 1972. 208 с.

13. Черных Е.Н. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР. Москва, 1976. 300 с.

14. Шрамко Б.А. Исследования лесостепной полосы УССР. Археологические открытия 1966 г. Москва, 1967. С. 199–201.

15. Шрамко Б.А. Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования и семантики образов звериного стиля. Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. Москва, 1976. С. 194–209.

16. Braidwood R. The Early Village in Southwestern Asia. *Journal of Near Eastern Studies*. V. 32. №№ 1–2. London, 1973. С. 5–123.

17. Ebert M. Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouw. Cherson. *Praehistorische Zeitschrift*. V. H. 2. Leipzig, 1913. С. 3–80.

18. Esin U. Early Copper Metallurgy at the Pre-Pottery Site of Asikli. *Reading in Prehistory. Studies presented at Haletted Cambel*. Istanbul, 1995. С. 28–56.

19. Duvitresku V. Hăbășești. *Monografie arheologica*. București, 1954.

Olhovskiy S.Ya. Traditions of wandering casters on the territory of Ukraine

The article defines the level of development and the role of foundry craft at different stages of society development. Particular attention was paid to successive divisions of labor, as a result of which narrow specialists stood out – miners, metallurgists, foundry workers, among which also narrower specialists stood out – gunsmiths, jewelers, etc. The activities of vagrant craftsmen were singled out and evidence of their work was characterized. Despite the regular process of the division of labor among metallurgists, the casters, who led a mobile lifestyle, were to some extent universal. The tradition of vagrant craft along with the advent of metallurgy arose along with the advent of metallurgy and metalworking and existed throughout the Neolithic, Bronze and Early Iron Age eras. In a strange way, researchers never denied the work of vagrant craftsmen in the Neolithic - Bronze Age, but they never raised the issue of vagrant craftsmen in the early Iron Age. However, numerous artifacts allowed to do this with sufficient categorization.

Convincing evidence of the work of vagrant craftsmen in the Bronze Age was found in the burial of foundry workers, accompanied by craft accessories, as well as foundry molds and semi-finished products in settlements in the absence of stationary workshops. For the early Iron Age, only one foundry burial can be named, but quite a lot of random founding of foundry molds are known, and besides there is vivid evidence of the foundry's work in such seasonal festivities as the Yahorlytsky settlement at the mouth of the Dnieper in the VI century BC and in Kamenske settlement on the Dnieper in IV century BC. At the same time, there are many stationary workshops in Scythia nowadays which allow talking about the developed foundry craft among the local population as opposed to ancient craft in the Greek colonies of the Northern Black Sea region.

Key words: wandering craftsmen, casting molds, metallurgical production, bronze casting craft, caster treasures, caster burials.

REFERENCES

1. Bogdanovich, M. (1987). Neolithicheskie poseleniya v Divostine i protostarчевskaya kultura. [Neolithic tribes in Divostin and Protostrachevsk culture], 2, pp. 5-7. SA. [in Russian].
2. Esipenko, A.L. (1957). Ranнетрипольское поселение Александровка (по материалам разведок и раскопок 1949–1951 гг.) [Early Tripolic settlement Alexanderovka (based on the materials of investigation and excavation)]. *Materialy po arheologii Severnogo Prichernomor'ya*. [Materials concerning the archeology of the Northern Black Sea region], issue 1, pp. 10-23. Kiev. [in Russian].
3. Gorbenko, K.V., Grebennikov, Yu.S., Smirnov, A.I. (2009). *Stepnaya Troya Nikolaevschiny*. [Steppe Troya of Nikolaev region]. Nikolaev. [in Russian].
4. Ilinskaya, V.A., Terenozhkin, A.I. (1986). Materialnaya kultura. Zanyatiya i orudiya truda. [Material culture. Practices and tools]. *Arheologiya Ukrainy SSR [Ukrainian USSR Archeology]*, vol. 2, pp. 128-134. Kiev. [in Russian].
5. Klochko, V.I. (1994). Metallurgicheskoe proizvodstvo v eneolite

i bronzovom veke. [Metallurgic manufacture in Eneolite and Bronze Age]. *Remeslo epohi eneolita-bronzy na Ukraine*. [The crafts of Neolithic and Bronze Age in Ukraine], pp. 96–132. Kiev. [in Russian].

6. Kubyshev, A.I., Nechitaylo, A.L. (1991). Tsenry metalloobrabatyivayushego proizvodstva Azovo Chernomorskoy zony (k postanovke problemy). [Metalworking centers in Azov and Black sea regions (opening the discourse)]. *Katakombnyie kulturyi Severnogo Prichernomor'ya*. [Catacomb cultures of the Northern Black Sea region], pp. 6–21. Kiev. [in Russian].

7. Leskov, A.M. (1967). O severoprichernomorskom ochage metaloobrabotki v epohu pozdney bronzyi. [Regarding the metalworking centers of the Northern Black Sea Region in the late Bronze Age]. *Pamyatniki epohi bronzyi yuga Evropeyskoy chasti SSSR*. [Monuments of Bronze Age of the South of the European part of the USSR], pp. 143–178. Kiev. [in Russian].

8. Olhovskiy, S.Ya. (2003). Tripilskiy metal u sistemi Balkano-Karpat'skoyi ta Maloaziyskoyi metalurgiyanoi provintsiyi. [Tripolli metal in the system of Balkano-Carpathian and Asia Minor provinces of metalworking]. *Tripilska tsivilizatsiya u spadschini Ukrayini*. [Tripolli civilization in the Ukrainian heritage], pp. 219–222. Kyiv. [in Ukrainian].

9. Olhovskiy, S.Ya. (2011). *Skifo-antichna metaloobrobka arhayichnogo chasu*. [Antique Scythian metalworking in Archaic times]. Kyiv, Moscow. [in Ukrainian].

10. Romanyuk, V.V. (2019). Skarby bronzovyh prutkiv Serednoho Porossia. [Findings of bronze rods in the middle Ross basin]. *Arheologiya i davnya Istoriya Ukrayini*. [Archeology and Ancient Ukrainian History], issue 2 (31), pp. 514–516. Kyiv. [in Ukrainian].

11. Ryndina, N.V. (1998). *Drevneyshee metalloobrabatyivayushee proizvodstvo Yugo-Vostochnoy Evropy (istoki i razvitie v neolite i eneolite)*. [Ancient metalwork manufactures of Southern-East Europe]. Moscow. [in Russian].

12. Chernyh, E.N. (1972). *Metall – chelovek – vremya*. [Metal. Human. Time]. Moscow. [in Russian].

13. Chernyh, E.N. (1976). *Drevnyaya metalloobrabotka na Yugo-Zapade SSSR*. [Ancient metalwork in the Soethen-West of the USSR]. Moscow. [in Russian].

14. Shramko, B.A. (1967). Issledovaniya lesostepnoy polosy USSR. [Exploration of the forest-steppe regions of the USSR]. *Arheologicheskie otkryitiya 1966 g* [Archeological findings 1966 year], pp. 199–201. Moscow. [in Russian].

15. Shramko, B.A. (1976). Novyye nahodki na Belskom gorodische i nekotoryie voprosy formirovaniya i semantiki obrazov zverinogo stilya. [Some findings of Belskiy hill-fort and some disputes concerning semantics and images of animalistic style]. *Skifo-sibirskiy zverinyi stil v iskusstve narodov Evrazii*. [Scythian and Siberian animalistic style in the Eurasian art], pp.194–209 Moscow. [in Russian].

16. Braidwood, R. (1973). The early village in Souswestern Asia. *Journal of Near Eastern Studies*, vol. 32, 1(2), pp. 5–123. London.

17. Ebert, M. (1913). *Ausgrabungen auf dem Gute Maritzyn, Gouw. Cherson. Prahistorische Zeitschrift*. V. H, 2, pp. 3–80. Leipzig.

18. Esin, U. (1995). *Early copper metallurgy at the pre-pottery site of Asikli*. *Reading in Prehistory. Studies presen if Halletted Cambel*, pp. 28–56. Istanbul.

19. Duvitresku, V. (1954). *Hábáșești. Monografie arheologica*. București.

Стаття надійшла до редакції 31.01.2020 р.
Рекомендована до друку 10.03.2020 р.

УДК 903.4(477.43)

І.О.Старенький,
П.А.Болтанюк

АРХЕОЛОГІЧНА РОЗВІДКА В ОКОЛИЦЯХ СЕЛА БАГОВИЦЯ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО РАЙОНУ У 2019 РОЦІ (УР. НОВА ФЕРМА)

У статті висвітлюється інформація про нововідкрите у квітні 2019 року багатощарове поселення на північ від с. Баговиця Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Вдалося встановити, що пам'ятка налічує п'ять хронологічних горизонтів, а саме: трипільська культура, ранній залізний вік, черняхівська культура, пражко-корчацька культура та давньоруський час. З'ясовано, що поселення пошкоджене «чорними археологами», в деяких місцях культурний шар повністю знищений внаслідок сільськогосподарських робіт (материкова порода залягає вже на глибині 0,25–0,3 м). Частина пам'ятки сьогодні заболочена мочарами, вода з яких стікає у струмок Біла Криниця (права притока р. Баговиця), на лівому березі якого й розташоване поселення.

Ключові слова: Баговиця, поселення, археологічна розвідка, трипільська культура, ранній залізний вік, черняхівська культура, пражко-корчацька культура, давньоруський час.

У квітні 2019 року автором спільно з начальником Відділу охорони пам'яток у Хмельницькій області С.М. Шпаковським було проведено археологічну розвідку на північ від с. Баговиця Кам'янець-Подільського району Хмельницької області в урочищі Нова ферма (Ферма Боярського). Тут виявлено багатощарове (п'ятишарове) поселення площею близько 12 га. На поверхні орного поля вдалося зібрати фрагменти керамічного посуду різних епох. Того ж місяця експедицією Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника у складі автора, завідувача сектору «Музей старожитностей» П.А. Болтанюка та студента історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Є.Ю. Левінзона здійснено розвідку з шурфуванням. У місці невеликого кар'єру для видобування піску було зроблену зачистку, яка за польовою документацією отримала маркування шурф № 1 (координати – 48°03'30.0"N, 26°71'54.8"E). Встановлено, що верхній шар товщиною 4–6 см становив дерн, нижче нього залягав шар чорнозему з вкрапленнями обмазки потужністю 28–40 см, під яким знаходився чорно-коричневий ґрунт із вкрапленнями обмазки потужністю 32–56 см. На глибині 74–88 см від денної поверхні залягала материкова порода у вигляді піску (рис. 7). Шурф № 2 було закладено на орному полі; тут вдалося натрапити на землянку (напівземлянку?) черняхівської культури. До глибини 80 см від денної поверхні лежав шар чорнозему з вкрапленнями глиняної обмазки, нижче нього знаходився шар чистого чорнозему (рис. 7). Цікаво, що в 20 м від шурфу № 2 на підвищенні материкова порода залягала вже на глибині 25 см.

Вдалося виділити п'ять хронологічних горизонтів. Перший відноситься до періоду трипільської культури. Матеріал цього часу виявився малочисленим та сильно фрагментованим, що не дає змогу не лише визна-